

DATERING VAN PAULUS

**REIZEN
BRIEVEN
METGEZELLEN**

door Dr. A. Dirkzwager

INHOUD

Inleiding	
Hoofdstuk 1	De datering van Gallio
Hoofdstuk 2	De tweede reis
Hoofdstuk 3	1 en 2 Thessalonicenzen
Hoofdstuk 4	Paulus' bekering en bezoeken aan Jeruzalem
Hoofdstuk 5	De eerste reis
Hoofdstuk 6	De vergadering te Jeruzalem en de Galatenbrief
Hoofdstuk 7	De derde reis
Hoofdstuk 8	1 en 2 Corinthiërs, Romeinen
Hoofdstuk 9	De vierde reis en de gevangenschappen
Hoofdstuk 10	Filippenzen
Hoofdstuk 11	De vijfde reis, Spanje
Hoofdstuk 12	Colossenzen, Filemon en Efesiërs
Hoofdstuk 13	1 en 2 Timotheüs, Titus
Hoofdstuk 14	De zesde reis
Hoofdstuk 15	Het eind van Handelingen en Marcus' evangelie
Hoofdstuk 16	De dood van Paulus
Hoofdstuk 17	Authenticiteit van Paulus' brieven
Hoofdstuk 18	Chronologisch overzicht

Inleiding

Deze studie is bijna geheel chronologisch ingericht. Alleen de eerste hoofdstukken wijken op dit punt af. De reden is een praktische. Om de eerste reis te kunnen dateren moet men terugrekenen van het vaste punt tijdens de tweede reis: de ontmoeting met Gallio.

Een studie als deze lijkt over onbenulligheden te gaan. En inderdaad: je komt niet in de hemel, omdat je de reizen van Paulus kunt dateren.

Toch leveren de gegevens veel informatie, waardoor de Bijbel levendiger wordt – en dat is grote winst.

Hoofdstuk 1 De datering van Gallio (Handelingen 18: 11-17)

Voor de samenstelling van dit hoofdstuk heb ik veel te danken aan een college van professor G.J.D. Aalders H.W.zn aan de Vrije Universiteit in Amsterdam in 1968-1969 en aan het in noot 1 vermelde boek van Emilio Gabba.

Situering tijdens het relaas in Handelingen

Tijdens Paulus' verblijf in Corinthe in de loop van zijn tweede zendingsreis is er een ontmoeting tussen hem en de Romeinse provinciegouverneur Gallio. Het verblijf van Gallio in Griekenland is te dateren. Hiermee krijgen we een vaste datum binnen de chronologie van de reizen van Paulus.

We gaan over Paulus vinden, dat hij in het voorjaar van 50 van Athene naar Corinthe kwam en dat het incident bij Gallio plaatsvond in de zomer of de vroege herfst van 51. In het gedeelte hieronder, in het kader, worden deze data vastgesteld. Wie geen zin heeft om deze bewijsvoering met Griekse en Romeinse teksten (alles is wel vertaald) te lezen kan dit artikel vervolgen na het kader.

Het verslag in het Nieuwe Testament luidt

En hij (Paulus) verbleef er (te Korinthe) een jaar en 6 maanden, terwijl hij onder hen Gods woord onderwees.

Maar toen Gallio proconsul van Achaje was dromden de Joden tegen Paulus samen en brachten hem naar de rechterstoel. Ze zeiden: "Hij hier haalt de mensen over om tegen de wet in God te vereren".

Toen Paulus op het punt stond zijn mond te openen, zei Gallio tegen de Joden: "Als er een onrechtmatigheid of misdrijf was, Joden, had ik uw klacht uiteraard aangenomen. Maar nu het discussies zijn over een woord of namen en de wet van bij u, moet u zelf maar zien. Daarover wil ik geen rechter zijn." En hij stuurde hen weg van de rechterstoel.

Maar allen grepen Sosthenes, het hoofd van de synagoge en gaven hem slaag vóór de rechterstoel. Maar Gallio trok zich daarvan niets aan.

Handelingen 18: 11-17

Proconsul is een titel die een provinciegouverneur kon dragen. Hun ambtstermijn bedroeg normaal één jaar. Achaje is centraal Griekenland.

Een inscriptie met de vermelding van Gallio

Bij de tempel van Apollo in Delphi is een aantal stukken van een inscriptie gevonden waarin onze Gallio genoemd wordt (1).

Het is duidelijk, dat de tekst maar zeer fragmentarisch is overgeleverd. Een vertaling te geven is nauwelijks van belang. Wel is aan het begin de vermelding van keizer Claudius te herkennen met heel zijn titels. We kunnen de weggevallen gedeeltes zelfs aanvullen met een vergelijkbare vermelding van Claudius in een brief die hij schreef aan de inwoners van Alexandrië (2). Deze is in papyrusvorm overgeleverd.

We kunnen de titels van Claudius met zekerheid als volgt reconstrueren (letters die niet op de steen voorkomen, staan volgens gewoonte tussen []):

Τιβέρ[ιος Κλαύδιος Κ]αῖσ[αρ Σεβαστ]ὸς Γ[ερμανικός, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημαρχικῆς ἐξου-]
σίας [τὸ ιβ', ἀυτοκράτωρ τ]ὸ κς', π[ατὴρ π]ατρῶν[ιδος, ὕπατος τὸ ε', τιμητής

Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, opperpriester, met de bevoegdheid van een tribuun voor de 12e keer, imperator voor de 26e keer, vader des vaderlands, consul voor de 5e keer, censor

- Germanicus: erenaam van Claudius wegens overwinningen in Germanië tijdens zijn regering.
- Met de bevoegdheid van een tribuun: De Romeinse keizers, zeker in de eerste tijd, deden alsof zij geen monarch waren. Ze hadden alleen maar toevallig een hele reeks ambten uit de oude republiek tegelijk. Het voornaamste ambt, dat zagezegd elk jaar vernieuwd werd, was dat van volkstribuun.
Van belang is hier, dat Claudius de bevoegdheid van een tribuun voor de 12e keer bezit. De Romeinse keizers, zeker in de eerste tijd, deden alsof zij geen monarch waren. Ze hadden alleen maar toevallig een hele reeks ambten uit de oude republiek tegelijk. Het voornaamste ambt, dat zagezegd elk jaar vernieuwd werd, was dat van volkstribuun. Als er dus staat, dat Claudius de bevoegdheid van een tribuun voor de 12e keer bezit, kunnen we de inscriptie dateren.
Claudius bezat het tribunaat voor de 12e keer tussen 25 januari 52 en 24 januari 53.
- Imperator: Deze titel betreft de begroeting (acclamatie) als imperator. Die plechtigheid was te vergelijken met een triomftocht, maar minder uitgebreid.

Voor het overige blijkt in de inscriptie, dat er moeilijkheden waren in de provincie en de vermelding van Gallio zal waarschijnlijk ingehouden hebben, dat deze voor een oplossing zou moeten zorgen.

De datering van de inscriptie van Delphi

We zagen al, dat de inscriptie moet vallen tussen 25 januari 52 en 24 januari 53. Maar we kunnen de termijn nog verkleinen.

Het jaar waarin Gallio gouverneur was, is, zoals we zagen, gekoppeld aan de periode waarin Claudius kon zeggen, dat hij voor de 26e keer als imperator was begroet. Wanneer was dat?

Een probleem is, dat zulk een begroeting meermalen per jaar kon plaatsvinden of ook helemaal niet gedurende een jaar.

We bezitten een tekst die de 27e acclamatie noemt. Het is een inscriptie die gaat over de inwijding van een aquaduct door Claudius.

Ti. Claudius Drusi f. Caisar Augustus Germanicus pontif. maxim. tribunicia potestate XII cos. V imperator XXVII pater patriae Aquas Claudiam ex fontibus qui vocabantur Caeruleus et Curtius a milliario XXXXV item Anienem Novam a milliario LXII sua impensa in urbem perducendas curavit.

Tiberius Claudius, zoon van Drusus, Caesar Augustus Germanicus, opperpriester, met de bevoegdheid van een tribuun voor de 12e keer, consul voor de 5e keer, imperator voor de 27e keer, vader des vaderlands, heeft de Aqua Claudia vanaf de bronnen die Caeruleus en Curtius heetten vanaf de 45e mijlpaal en ook de Aqua Anienis Nova vanaf de 62e mijlpaal op eigen kosten naar de stad laten leiden.

Corpus Inscriptionum Latinarum VI 1256

We bezitten van Frontinus (ca. 30-104 n. Chr.) een geschrift "De waterverzorging van Rome". Daarin lezen we de exacte datum van de inwijding van de Aqua Claudia (Waterleiding van Claudius)

Quod opus Claudius magnificentissime consummavit dedicavitque Sulla et Titiano consulibus, anno post urbem conditam octingentesimo tertio Kalendis Augustis.

Dit werk heeft Claudius op de meest schitterende wijze tot voltooiing gebracht en ingewijd tijdens het consulaat van Sulla en Titianus, in het 803e jaar sinds de stichting van de stad, op de 1e augustus.

Frontinus, *De waterverzorging van Rome* I 13. 2

De inwijdingsdatum is op basis van deze tekst 1 augustus 52. De 27e acclamatie moet dan vóór die datum liggen, uiterlijk op 31 juli. Dit beperkt de periode waarin mogelijk nog sprake was van de 26e acclamatie tot uiterlijk 30 juli 52.

We moesten voor de steen van Delphi óók rekenen met het 12e tribunaat (25 januari 52 en 24 januari 53). Dit brengt de periode waarbinnen we die steen moeten plaatsen terug tot 25 januari tot 30 juli 52.

De 26e acclamatie staat vermeld op een inscriptie uit Cys in Carië (3)
De titelatuur van Claudius aan het begin luidt daar

Τιβέριον Κλαύδιον Καίσαρα Γερμανικόν, αὐτοκράτορα θεὸν Σεβαστόν, ἀρχιερέα μέγιστον, δημορχικῆς ἐξουσίας τὸ δωδέκατον, ὑπάτον τὸ πένπτον, αὐτοκράτορα τὸ εἰκοστὸν καὶ ἕκτον, πατέρα πατρίδος

Tiberius Claudius Caesar Germanicus, Imperator god Augustus, opperpriester,

met de bevoegdheid van een tribuun voor de 12e keer, consul voor de vijfde keer, imperator voor de 26e keer, vader des vaderlands

Opvallend is dat Claudius op deze steen twee keer imperator heet. De eerste keer hoort het quasi bij zijn namen, de tweede keer gaat het over de acclamatie als imperator. Overigens geeft de inscriptie ons geen nieuws. Evenals in de inscriptie van Delphi vinden we dat de vermelding van de 26e acclamatie als imperator als de laatste ontvangen acclamatie samengaat met de 12e keer, dat Claudius tribuun is.

Er bestaan inscripties (4) die gedateerd zijn in het 11e jaar waarin Claudius de macht van tribuun had, tussen 25 januari 51 en 24 januari 52 dus. Daarin worden de 22e en de 24e acclamatie genoemd. Die 22e acclamatie kan al in het voorgaande jaar plaatsgevonden hebben: de laatst *ontvangen* acclamatie wordt geteld. Zij wordt immers vermeld, zolang er nog geen 23e heeft plaatsgevonden. Wat we wel kunnen concluderen, is, dat Claudius zijn 23e en 24e acclamatie heeft gekregen in zijn 11e tribunaatsjaar. Ook de 25e zou in dit jaar vallen, als ook de 26e nog daarin viel.

Het ligt het meest voor de hand, dat de 26e acclamatie dus in het 12e tribunaatsjaar viel.

Dan is de periode waarin de steen van Delphi te dateren is, van 25 januari tot 30 juli 52.

Datering van het gouverneurschap van Gallio.

Gallio had een beroemde broer, de filosoof Seneca. Hij heette namelijk oorspronkelijk Lucius Annaeus Novatus. De filosoof heette volledig Lucius Annaeus Seneca. Gallio was echter geadopteerd door Lucius Iunius Gallio en heette sindsdien eveneens Lucius Iunius Gallio.

We zagen al, dat Gallio's titel als gouverneur proconsul was. Nu had Claudius in het jaar 42 de proconsuls voorgeschreven om voor midden april naar hun provincie te vertrekken. Cassius Dio (ca. 150-235) schrijft daarover

Πρὸς δ' ἔτι τοῖς ἄρχουσιν τοῖς κληρωτοῖς, βράδευς ἔτι καὶ τότε ἐκ τῆς πόλεως ἐξορμωμένοι, προεῖπε πρὶν μεσοῦν τὸ Ἀπρίλιον ἀπαίρειν.

Bovendien schreef hij de bestuurders die hun gebied toegewezen hadden gekregen, omdat ze ook toen nog traag uit de stad vertrokken, voor om vóór de helft van april af te reizen.

Cassius Dio LX 17. 3

Men kan veronderstellen, dat de machtswisseling dan op 1 juli volgde. Volgens de steen van Delphi was hij proconsul ergens tussen 25 januari en 30 juli 52. Gallio's termijn als proconsul kon dus strikt genomen vallen

- van 1 juli 51 tot 30 juni 52
- van 1 juli 52 tot 30 juni 53

Wanneer we kiezen voor de tweede periode, moeten we aannemen, dat Gallio praktisch onmiddellijk Claudius op de hoogte had gesteld van de moeilijkheden waarover de steen spreekt en dat hij dan binnen de maand antwoord had gekregen. Dus is het waarschijnlijk, dat Gallio proconsul van Achaje was van 1 juli 51 tot 30 juni 52.

Datering van Paulus' verblijf in Corinthe

In het begin van dit artikel hadden we gelezen

En hij (Paulus) verbleef er (te Corinthe) een jaar en 6 maanden, terwijl hij onder hen Gods woord onderwees.

Maar toen Gallio proconsul van Achaje was,

Dit verslag maakt de sterke indruk te bedoelen, dat het incident voor de rechterstoel van Gallio niet lang na diens komst plaatsvond. We zijn dan in de zomer of vroege herfst van 51. Een jaar en 6 maanden daarvoor was het voorjaar van 50.

Over Paulus' komst naar Corinthe lezen we

Daarna vertrok hij uit Athene en ging naar Corinthe. Hij vond daar een Jood genaamd Aquila, uit Pontus van afkomst, die kort tevoren uit Italië was gekomen met Priscilla zijn vrouw, omdat Claudius alle Joden opdracht had gegeven uit Rome te vertrekken.

Handelingen 18: 1-2

De vermelde verdrijving van de Joden uit Rome wordt gedateerd door Orosius (5e eeuw):

Anno eiusdem nono expulsos per Claudium urbe Iudaeos Iosephus refert.

Josephus vertelt, dat in het 9e jaar van dezelfde de Joden door Claudius uit de stad verdreven zijn.

Orosius, *Historiën tegen de heidenen* VII 6. 15

“Dezelfde” is Claudius. Zijn 9e jaar liep van 25 januari 49 tot 24 januari 50. Deze datering komt overeen met onze bevindingen over Paulus' komst naar Corinthe in het voorjaar van 50 kort na de verdrijving van de Joden uit Rome. We kunnen dus veilig aannemen, dat onze datering van Paulus' verblijf in Corinthe en van Gallio's jaar juist zijn.

Een klein probleem vormt het feit, dat Josephus niets zegt over de feiten die Orosius hem in de mond legt. Nu staat Orosius niet bekend om zijn nauwkeurigheid. We zullen moeten aannemen, dat hij de datering inderdaad ergens gevonden had, maar niet bij Josephus.

We vonden dus over Paulus, dat hij in het voorjaar van 50 van Athene naar Corinthe kwam en dat het incident bij Gallio plaatsvond in de zomer of de vroege herfst van 51. Hoe lang bleef hij nog?

1 Te vinden in E. Gabba, *Iscrizioni greche e latine per lo studio della Bibbia*, Torino, uitgeverij Marietti 1958, p. 74 vv.

2 E.M. Smallwood, *Documents illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero*, Cambridge 1967, nr. 370

3 Smallwood, a.w., nr. 135

4 Corpus Inscriptionum Latinarum III 476, 7206 en 1977

Hoofdstuk 2 De tweede reis

Handelingen 15: 36 – 18: 22

Na het verblijf in Corinthe

Uitgaande van ons vaste punt, dat we in het vorige hoofdstuk bereikt hebben, kunnen we de rest van de reis van jaartallen voorzien. Paulus was in het najaar van 49 of het voorjaar van 50 uit Athene in Corinthe aangekomen, zo zagen we in hoofdstuk 1. De lengte van het verblijf wordt in Handelingen aangegeven als *een aantal sabbatten* (18: 4) en daarna *een jaar en zes maanden* (18: 11).

Het vertrek uit Corinthe zal, zoals we zagen, in de zomer of de vroege herfst van 51 gevallen zijn, juli, augustus of eventueel september, niet te lang na het incident voor de rechterstoel van Gallio. Het Nieuwe Testament spreekt over *verscheidene dagen* die verlopen waren (18: 18).

De rest van de reis maakt de indruk zeer vlot verlopen te zijn. In 18: 20 weigert Paulus zelfs langer in Efese te blijven. Hij heeft kennelijk voor de winter terug in Antiochië willen zijn. We moeten bedenken, dat men in de Oudheid 's winters niet voer. In november werd het vaarseizoen gesloten. Dit gegeven zullen we in onze studie nog vaker moeten gebruiken. We stellen het eind van de reis dus in de late herfst van 51.

Voor het verblijf in Corinthe

Wanneer we het verslag over het begin van de reis, tot het verblijf in Corinthe, doorlezen, krijgen we eveneens de indruk, dat Paulus nergens overdreven lang bleef hangen. In het midden van Klein-Azië sprak hij in de groeiende gemeentes over de besluiten van de vergadering van Jeruzalem (Handelingen 15) over de bekeerde heidenen (Handelingen 16: 45). In het westen van Klein-Azië wordt Paulus door de Heilige Geest snel doorgestuurd in de richting van Troas en Europa (Handelingen 16: 6-10). Zowel in Neapolis (*enkele dagen*), Filippi (*enkele dagen*) als Thessalonica (*drie sabbatten*) verblijft Paulus niet lang. We kunnen het begin van de reis, tot de aankomst in Corinthe rustig binnen één kalenderjaar laten vallen, namelijk 49.

Samenvatting

49 van Antiochië tot Corinthe
49-51 verblijf te Corinthe
51 van Corinthe naar Antiochië

Metgezellen

Vertrekkend uit Antiochië had Paulus **Silas** (1) als metgezel (Handelingen 15: 40).

In Lystra vindt Paulus **Timotheüs** en hij neemt hem mee op reis.

Het verslag van Lucas in het boek Handelingen gebruikt van 16: 10 af tot de aankomst in Filippi de vorm *wij*. Maar nog in 16: 8 staat dat *zij* in Troas aankomen. We kunnen vaststellen, dat **Lucas**, de schrijver van Handelingen, zich in Troas bij Paulus' reisgezelschap voegde. Bij het vertrek uit Filippi (17: 1) gebruikt Lucas weer *zij*. Lucas is dus in Filippi achtergebleven.

Bij de bespreking van Paulus' derde reis zullen we zien, dat Lucas zich in 56 weer te Filippi bij Paulus voegt. Lucas heeft dus hoogstwaarschijnlijk van 49 tot 56 in Filippi en omgeving voor het evangelie gewerkt.

Na de incidenten in Thessalonica en Berea blijven **Silas** en **Timotheüs** daar achter. Paulus wacht in Athene op hen (Handelingen 17: 15-16). Eerst in Corinthe voegen ze zich bij hem (Handelingen 18: 5). In het volgende hoofdstuk zullen we zien, dat de eerste Thessalonicenzenbrief nadere gegevens levert over deze episode.

Van Corinthe tot Efese reizen ook **Aquila** en **Pris(cilla)** met Paulus mee. Zie over hen ook hoofdstuk 7, onder "1 Corinthiërs" en "Romeinen".

Brieven

Tijdens de tweede reis zijn de beide brieven aan de Thessalonicenzen geschreven. Zie hoofdstuk 3.

¹ Silas is een verkorte vorm van Silvanus.

Hoofdstuk 3 1 en 2 Thessalonicenzen

Omstandigheden

In enkele weken (Handelingen 17: 2) had Paulus te Thessalonica een gemeente gesticht. Toen de Joden een grote onrust veroorzaakten, reisden Paulus en Silas (17: 10) naar Berea. Timotheüs blijkt enkele verzen later daar eveneens te vertoeven (17: 14). Hij zal in de tussentijd Paulus zijn komen opzoeken in Berea.

Als de Joden uit Thessalonica ook in Berea grote moeilijkheden komen veroorzaken, reist Paulus door naar Athene. Silas en Timotheüs blijven “daar” achter. Ze moeten zo snel mogelijk naar Athene komen (17: 15).

1 Thessalonicenzen

De afzenders van de eerste Thessalonicenzenbrief zijn Paulus, Silvanus (1) en Timotheüs (1 Thessalonicenzen 1: 1). Silas in de verkorte vorm van Silvanus. Deze drie personen vormen het reisgezelschap van het eerste deel van de tweede zendingsreis.

Thessalonica heeft zich in korte tijd opgewerkt tot een levende gemeente (1: 6 vv.).

De gebeurtenissen in Filippi liggen nog vers in het geheugen (2: 2).

Paulus is gedurende enige tijd nog steeds niet naar Thessalonica kunnen gaan (2: 17 vv.). Hij is te Athene achtergebleven en heeft Timotheüs naar Thessalonica gestuurd (3: 1-2).

Dit betekent, dat Timotheüs naar Thessalonica is teruggestuurd, toen Paulus uit Berea naar Athene vertrok. Dat Silas en Timotheüs “daar” achterblijven, zal dus betekenen, dat ze niet meereisden naar Athene, maar in de omgeving, namelijk in Thessalonica en Berea achterbleven.

Kennelijk zijn niet alle details in het boek Handelingen genoteerd.

Zo zal Silas te Berea zijn gebleven om de ontstane gemeente op gang te helpen. Volgens 1 Thessalonicenzen 3: 6 is Timotheüs weer bij Paulus teruggekeerd. Uit 1: 1 was gebleken, dat ook Silas er was. Beide broeders zijn dus naar Paulus gekomen, maar, omdat Timotheüs meer met de Thessalonicenzen te doen had gehad, vermeldt Paulus in 3: 6 alleen zijn naam en niet die van Silas.

Paulus is bij hun terugkeer in Corinthe (Handelingen 18: 5).

1 Thessalonicenzen is dus in Corinthe geschreven aan het begin van Paulus' verblijf daar, naar we vermoeden in de tweede helft van 49 (zie hoofdstuk 2).

2 Thessalonicenzen

De afzenders van de tweede brief zijn dezelfde drie personen als die van de eerste. De brief bevat geen gegevens over verder persoonlijk contact. Het feit, dat er een valse brief van Paulus is opgedoken in Thessalonica (2 Thessalonicenzen 2: 2 en 3: 17) wijst ook op afwezigheid van direct contact sinds enige tijd.

We kunnen vermoeden dat Paulus en de zijnen berichten of geruchten gehoord hebben over de gemeente van Thessalonica en daarom de brief zijn gaan schrijven.

De brief kan het best ook tijdens Paulus' verblijf in Corinthe geplaatst worden: de onderwerpen die de brief behandelt, liggen nog dicht bij die van 1 Thessalonicenzen.

Zo wijdt Paulus in 2 Thessalonicenzen een hele passage aan de onhebbelijkheid om niet te gaan werken (3: 6-12). In 1 Thessalonicenzen gaan slechts twee verzen over dit onderwerp (4: 11-12). De kwestie is actueler geworden.

2 Thessalonicenzen is dus vermoedelijk in 50 of in het eerste deel van 51 geschreven uit Corinthe.

Hoofdstuk 4 Paulus' bekering en bezoeken aan Jeruzalem

Paulus' twee bezoeken aan Jeruzalem volgens de Galatenbrief

In de Galatenbrief vertelt Paulus over zijn bekering en twee bezoeken aan Jeruzalem.

Maar toen God, die mij sinds de moederschoot afgezonderd en door zijn genade geroepen had, het goed vond ' zijn Zoon door mij te openbaren, om Hem als blijde boodschap te brengen onder de volken, heb ik dat niet direct voorgelegd aan vlees en bloed en ben ik ook niet naar Jeruzalem opgegaan naar degenen die vóór mij uitgezonden waren, maar vertrok ik naar Arabië en keerde ik weer naar Damascus terug.

*Daarna ben ik **na drie jaar** opgegaan naar Jeruzalem om Kefas te zoeken en ben ik bij hem 15 dagen gebleven. Maar een ander van de uitgezondenen heb ik niet gezien, behalve Jacobus, de broer van de Heer. En wat ik u schrijf – let erop, vóór Gods aangezicht, dat ik niet lieg!*

Daarna ging ik naar de streken van Syrië en Cilicië. Ik was van gezicht onbekend voor de kerken in Christus van Judea. Alleen hoorden ze telkens: degene die ons vroeger , brengt nu het geloof dat hij vroeger vernietigde, als blijde boodschap. En ze verheerlijkten God door mij.

*Daarna ben ik **na 14 jaar** weer opgegaan naar Jeruzalem, samen met Barnabas. Ik nam ook Titus mee. ' Ik ging op wegens een openbaring. En ik legde hun de blijde boodschap voor die ik onder de volken breng, maar persoonlijk aan degenen die iets voorstelden om niet misschien tevergeefs te lopen of gelopen te hebben. Maar ook Titus, die bij mij was, werd niet gedwongen zich te laten besnijden, al was hij een Griek en dat om de binnengedrongen onechte broeders die binnenkwamen om onze vrijheid te bespioneren die we in Christus Jezus hebben, om ons tot slaven te maken.*

Galaten 1: 15 – 2: 4

Paulus gaat uit van zijn bekering. Hij heeft het dan over twee periodes in verband met zijn reizen naar Jeruzalem: 3 jaar en 14 jaar. Het lijkt alsof hij eerst na 17 jaar zijn tweede reis naar Jeruzalem maakt. Praktisch is dat niet mogelijk.

Jezus' dood en opstaan viel in 29. Anderen kiezen voor 30 of 31. Het zal verderop in dit artikel blijken, dat de tweede reis in 44 viel. 17 jaar daarvoor was 27. Dit is te vroeg voor Paulus' bekering, want Jezus was toen nog niet verrezen en ook was er nog geen tijd verlopen, waarin Paulus de gemeente kon vervolgen.

De 3 jaar en de 14 jaar zijn dus beide vanaf de bekering geteld. We moeten de tweede tijdsaanduiding dus verstaan als

*Daarna [na mijn terugkeer naar Syrië en Cilicië] ben ik **na 14 jaar** [opnieuw geteld sinds mijn bekering] weer opgegaan naar Jeruzalem,*

Dit stelt Paulus' bekering in 30. Jezus kan dus niet in 31 gestorven en opgestaan zijn en hoogstwaarschijnlijk ook niet in 30. Op andere gronden ben ik tot de conclusie gekomen, dat 29 het juiste jaar is van kruisiging en opstaan. Hierover handelt het volgende deel van dit hoofdstuk. De twee zaken zijn dus in overeenstemming.

De datum van Jezus' lijden en opstaan

In de verslagen over Jezus' lijden staat een opmerking die, voor zover ik weet, niet chronologisch uitgebuit wordt:

Omdat het voorbereidingsdag was, vroegen de Joden aan Pilatus om de lichamen niet aan het kruis te laten - de dag van die sabbat was groot -, dat men hun benen zou breken en hen wegnemen.

Johannes 19: 31

In de Joodse godsdienstige kalender vinden we vóór het Paasfeest een sabbat aangeduid als "Grote Sabbat" (*sjabat ha-gadol*). Het is de laatste sabbat vóór het Paasfeest. Op de vrijdag, de *voorbereidingsdag*, was Jezus gestorven.

Dit brengt met zich mee, dat Jezus op donderdagavond de paasmaaltijd gebruikte vóór het eigenlijke Paasfeest, "te vroeg" dus.

Wanneer we op internet de Joodse kalender raadplegen, zien we, wanneer we de jaren 27 tot 33 na Christus onderzoeken, dat alleen het jaar 29 voldoet aan hetgeen juist besproken is: de Grote Sabbat als de zaterdag (14 Nisan) voorafgaand aan het Paasfeest (15 Nisan) op zondag.

Jezus stierf dan op vrijdag 13 Nisan. Gevolg is, dat Hij dan met zijn leerlingen op een ongebruikelijke dag, op 12 Nisan, de Joodse paasmaaltijd gebruikt heeft. 13 Nisan van het jaar 29 is in onze kalender 15 april. De dag van Jezus' opstanding is 17 april 29.

Zo zouden wij het schrijven. De Joden tellen echter de dagen niet van middernacht tot middernacht zoals wij. Bij hen begint de dag bij zonsondergang. Een belangrijk deel van het paasmaal vond plaats na zonsondergang. We lezen namelijk over het "Laatste Avondmaal"

Judas had dus het brood aangenomen en was meteen vertrokken. Het was nacht.

Mattheüs 13: 30

Volgens Joodse normen viel het paasmaal dus niet op donderdag 12, maar op vrijdag 13 Nisan. De voorbereidselen en mogelijk het eerste deel (de voetwassing) vielen wel op 12 Nisan.

Het eerste bezoek aan Jeruzalem in Galaten en Handelingen

Wanneer we de gegevens uit Galaten, die hierboven staan geciteerd, vergelijken met het boek Handelingen, vinden we het eerste bezoek vermeld in Handelingen 9: 26-30. Vers 30 laat zien, dat de christenen van Jeruzalem Paulus naar Caesarea brengen, waarna hij naar Tarsus vertrekt. Volgens Galaten ging hij *naar de streken van Syrië en Cilicië*. Tarsus ligt inderdaad in Cilicië.

Dit bezoek viel 3 jaar na de bekering, in 33 dus.

Het tweede bezoek aan Jeruzalem in Galaten en Handelingen

Het tweede bezoek vinden we in Handelingen 11: 27 – 12: 25. In dit verslag wordt ook melding gemaakt van de dood van Herodes Agrippa I. Daarvan kennen we uit de geschiedschrijving het jaar: 44.

Conclusie

Jezus stierf en stond op in 29.

Paulus is bekeerd in 30.

Paulus bezoekt Jeruzalem voor de eerste keer na zijn bekering in 33.

Hij bracht zijn tweede bezoek in 44.

Hoofdstuk 5 De eerste reis

Handelingen 13: 1 – 14: 27

De duur van de reis

Een belangrijke vraag betreffende de chronologie vormt de duur van deze reis. Het enige gegeven vinden we bij het verblijf in Lystra, waar we *een tijd lang* lezen (Handelingen 14: 7). Alles maakt echter de indruk betrekkelijk snel te verlopen. Gezien onze ervaring van wat we bij de bespreking van het eerste deel van de reis zagen, zal Paulus alles in één jaar hebben kunnen afwerken. Hij zal in het vroege voorjaar vertrokken zijn bij het openen van het vaarseizoen en, voordat in november het vaarseizoen weer gesloten werd, de terugreis over zee gemaakt hebben.

Paulus blijkt in Lystra, Iconium en Antiochië al oudsten te kunnen aanstellen (Handelingen 14: 14-23). We kunnen concluderen, dat er rijpe Joden tot geloof waren gekomen, die al in staat waren zelfstandig zulk een verantwoordelijkheid te kunnen dragen. Het zendingswerk heeft onder zulke mensen inderdaad niet overdreven veel tijd nodig.

Tussen de eerste en de tweede reis

Voor de periode tussen de eerste twee reizen vinden we een aantal tijdsaanduidingen. In Handelingen 14: 28 verloopt er *niet geringe tijd* tot de onrust ontstaat die zou leiden tot het overleg in Jeruzalem. Dan volgt die vergadering in Jeruzalem in Handelingen 15. Vervolgens passeert er *een tijdje* voordat Paulus in het voorjaar van 49 weer vertrekt (Handelingen 15: 36).

Heel strikt genomen zou eventueel de tijd van oktober 48 tot het voorjaar van 49 kunnen volstaan, maar dan moet iedereen uitzonderlijk of zelfs onwaarschijnlijk snel gehandeld hebben. De uitdrukking *niet geringe tijd* uit Handelingen 14: 28 gaat zelfs tegen dit idee in. We kunnen dus aannemen, dat in de loop van 48 de meningsverschillen in Antiochië zo toenamen, dat men naar Jeruzalem trok. Dan zou Paulus aan het eind van 47 op zijn laatst de eerste reis beëindigd hebben. Eerder zou men bij *niet geringe tijd* de tijd tussen Paulus' terugkeer en de problemen rond de bekeerde heidenen nog langer willen nemen. De eerste reis zou dan in 46 vallen. Tussen Paulus' terugkeer van zijn tweede bezoek aan Jeruzalem in 44 en het begin van de eerste reis zou dan ruim een jaar liggen, wat voorstelbaar is.

Dit woord voorstelbaar geeft aan, dat we over de datering van de eerste reis alleen met waarschijnlijkheden kunnen rekenen.

Metgezellen

Paulus werd vergezeld door **Barnabas** en Johannes Marcus, die wij kennen als de evangelist **Marcus**. Toen men te Perge was gekomen, gaf Marcus er de voorkeur aan weer naar Jeruzalem te vertrekken. De reden is onbekend. In ieder geval stamde hij uit Jeruzalem (Handelingen 12: 12) en was hij door toedoen van Petrus tot bekering gekomen (1 Petrus 5: 13).

Barnabas, Marcus' oom, kreeg, toen hij later Marcus opnieuw wilde meenemen, onenigheid met Paulus (Handelingen 15: 37-39). Met Marcus is Paulus later weer op goede voet geraakt. Zie hoofdstuk 14.

Brief

Na de eerste reis valt de Galatenbrief. Zie het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 6 De vergadering te Jeruzalem en de Galatenbrief

Handelingen 15: 1-34
Galaten 2: 11-14

Voor de vergadering

Tijdens Paulus' werkzaamheid in Antiochië na zijn terugkeer van de eerste reis ontstond er onenigheid over de eisen die aan bekeerde heidenen gesteld moesten worden. Er waren Joodse christenen uit Judea gekomen, die leerden, dat de besnijdenis nodig was (Handelingen 15: 1). Deze Joden zijn mogelijk dezelfde die in Galaten 2: 12 aangeduid worden als *sommigen uit de kring van Jacobus*. Paulus verzet, waarover hij schrijft in Galaten 2: 14, is dus hetzelfde als dat van Handelingen 15: 2 en we zien, dat Petrus bij deze moeilijkheden aanwezig was.

De gemeente van Antiochië besloot de wijze mannen die zich te Jeruzalem bevonden, om raad te vragen, met het bekende resultaat.

Petrus' rol

Petrus had op de Pinksterdag (Handelingen 2: 39) verkondigd, dat de bekering ook aangeboden werd aan *allen die verre zijn*, een uitdrukking uit het Oude Testament om niet-Joden aan te duiden (Jesaja 57: 19).

Enige tijd later blijkt hij de reikwijdte van wat de Heilige Geest hem toen deed zeggen, niet te verstaan: God moest hem in een visioen ertoe bewegen Cornelius, een heiden, te ontvangen (Handelingen 10: 9 vv.).

In Antiochië leeft hij rustig op niet-Joodse wijze met de heiden-christenen mee tot de reeds genoemde Joodse christenen uit Jeruzalem arriveren (Galaten 2: 12). Paulus' strenge terechtwijzing (Galaten 2: 14) heeft Petrus duidelijk tot beter inzicht gebracht, want op de vergadering van Jeruzalem (Handelingen 15: 6-10) verdedigt hij Paulus' standpunt, dat er geen verdere eisen gesteld moesten worden aan heidenen die zich bekeerden.

Datering van de Galatenbrief

De brief aan de Galaten behandelt eveneens de kwestie rond de eisen die aan bekeerde heidenen gesteld moesten worden. Ook in Galatië wilde men Joodse voorschriften verplicht stellen.

Paulus vertelt in de eerste hoofdstukken van de Galatenbrief over zijn contacten met Petrus en andere apostelen. Zijn verslag stopt in 2: 14 met de terechtwijzing die hij in Antiochië Petrus deed ondergaan. De brief zwijgt over de besluiten van de vergadering van Jeruzalem. Deze heeft Paulus in Galatië persoonlijk bekendgemaakt (Handelingen 16: 4).

We dienen de brief dan ook te stellen tussen het incident tussen Petrus en Paulus in Antiochië en het vertrek van de delegatie van de gemeente van Antiochië naar Jeruzalem. Er zullen berichten uit Galatië tot Paulus in Antiochië zijn doorgedrongen.

Op basis van wat we in het vorige hoofdstuk schreven, zal de Galatenbrief dus in 47 of 48 geschreven zijn.

Hoofdstuk 7 De derde reis

Handelingen 18: 23 – 21: 17

Datering

In het tweede hoofdstuk hebben we Paulus vóórdat de winter in 51 begon, zijn tweede reis zien beëindigen in Antiochië. Hij zal zijn derde reis snel weer begonnen zijn, waarschijnlijk dus aan het begin van 52.

Het begin, een traject door Klein-Azië wordt vlot verteld. Vermoedelijk heeft hij Tarsus en omgeving bezocht en daarna de Galatische gemeentes die hij gedurende zijn eerste reis had gesticht. Derbe, Lystra en Iconium liggen op de route die hij gaat volgen.

Dit alles viel waarschijnlijk binnen het jaar 52.

Hij geraakt in Efese. Daar blijft hij 3 maanden (Handelingen 19: 8), 2 jaar (Handelingen 19: 10) en *een tijdlang* (Handelingen 19: 22). Uit de eerste brief aan de Corinthiërs, die kort voor het vertrek uit Efese is geschreven, blijkt, dat Paulus na een Pinksterfeest verder gereisd is (16: 8). We komen dan tot Pinksteren van 55.

Paulus treedt uitvoerig op in Macedonië en verblijft 3 maanden in Griekenland. De aanslag en de wijziging van zijn reisplan, waarover in Handelingen 20: 3 geschreven wordt, vielen in die tijd. De rondreis door Griekenland en Macedonië beëindigt Paulus door na een paasfeest uit Filippi te vertrekken (Handelingen 20: 6). Dit moet Pasen van 56 zijn.

De rest van de reis geschiedt snel, want Paulus wil op Pinksteren in Jeruzalem zijn (Handelingen 20: 16).

Samenvatting:

52 van Antiochië naar Efese

52-55 verblijf in Efese

55-56 rondreis door Griekenland en Macedonië

56 van Filippi naar Jeruzalem

Metgezellen

Pas bij het vertrek uit Efese is er sprake van metgezellen. Paulus stuurt **Timotheüs** en **Erastus** vooruit naar Macedonië. Wat Timotheüs betreft, kunnen we *aannemen*, dat hij bij Paulus geweest is sinds de Corinthische jaren op de tweede reis.

Erastus stamt uit Corinthe. Hij blijft later in die stad achter (2 Timotheüs 4: 20). Ook is er in Corinthe een inscriptie gevonden, waarop hij vermeld wordt als aediel.

ERASTVS · PRO · AEDILIT[AT]E
S · P · STRAVIT

Letters die weggevallen zijn door beschadiging van de steen staan tussen []. Ze zijn met zekerheid aangevuld. Wanneer we ook de afkortingen oplossen, staat er

Erastus pro aedilitate sua pecunia stravit.

Erastus heeft in dank voor zijn aedielschap (deze weg) op eigen kosten verhard.

In Romeinen 16: 23 brengt Paulus zijn lezers de groeten over van Erastus. Hij heet daar οἰκόνομος τῆς πόλεως (*oikonomos tēs poleos*, “stadseconoom”). Deze titel schrijft hem het financieel beheer toe van de stad.

Een stadsaediël hield zich normaliter bezig met de openbare orde en de politie. Het geld werd beheerd door quaestores, maar van plaats tot plaats waren er verschillen (1).

Al dekt zich de functie van aediël dus niet volledig met die van stadseconoom, toch zullen we de overeenkomst tussen deze gegevens niet toevallig kunnen noemen. Ofwel hield in Corinthe de aediël zich ook bezig met de financiën, ofwel heeft Erastus na elkaar beide ambten bekleed.

Zie voor conclusies op basis van de brieven aan de Corinthiërs en aan de Romeinen het volgende hoofdstuk.

Gaius en **Aristarchus** worden bij het incident met de zilversmeden metgezellen van Paulus uit Macedonië genoemd (Handelingen 19: 29). Hoe lang ze bij hem waren, is niet duidelijk.

Bij het vertrek uit Filippi, na de rondreis door Griekenland en Macedonië, voegt zich **Lucas** weer bij Paulus. Het verhaal in Handelingen gaat weer over in de wij-vorm (Handelingen 17: 1). Vergelijk hoofdstuk 2.

Lucas zal de rest van Paulus' reizen (grotendeels?) meegemaakt hebben. Tot het eind van Handelingen blijft de wij-vorm bewaard en ook 2 Timotheüs 4: 10 meldt nog zijn aanwezigheid;, evenals Colossenzen 4: 14 en Filemon: 24. Zie voor de datering van deze brieven hoofdstuk 12 en 13.

In Troas wacht een heel gezelschap Paulus op: **Sopater, Aristarchus, Secundus, Gaius, Timotheüs, Tychicus** en **Trofimus**. Van hen hebben we Timotheüs, Gaius en Aristarchus al ontmoet. Zij zullen door Paulus tijdens de rondreis door Griekenland en Macedonië naar verschillende plaatsen gestuurd zijn (vgl. 1 Corinthiërs 16: 10) of tijdelijk hier of daar achtergelaten zijn.

Gaius wordt echter hier niet genoemd als afkomstig uit Derbe, terwijl hij (of een andere Gaius) in Handelingen 19: 29 Macedonisch wordt genoemd. Gaius was één van de meest gebruikte Romeinse voornamen! Als we met dezelfde Gaius te doen hebben, zal hij oorspronkelijk uit Derbe stammen en wegens langdurig verblijf in Macedonië Macedonisch genoemd kunnen worden.

Brieven

Tijdens deze reis zijn 1 en 2 Corinthiërs en Romeinen geschreven. Zie het volgende hoofdstuk.

1 E. Meyer, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Darmstadt 1961², p. 400

Hoofdstuk 8 1 en 2 Corinthiërs, Romeinen

1 Corinthiërs

Voor zijn vertrek uit Efese na Pinksteren 55 schrijft Paulus de eerste Corinthiërsbrief om zijn komst aan te kondigen (1 Corinthiërs 16: 5-9). Eerder zal echter Timotheüs daar arriveren (1 Corinthiërs 16: 10). Deze had Paulus naar Macedonië vooruit gestuurd (Handelingen 19: 22), kennelijk met de opdracht om daarna naar Corinthe verder te reizen. Ook hierin blijkt, dat Paulus zijn reis naar Griekenland via Macedonië maakt en niet rechtstreeks over zee.

Sosthenes is mede-auteur van de brief. Hem ontmoeten we in het Nieuwe Testament nog eens in Handelingen 18: 17. Hij blijkt een belangrijk lid van de gemeente van Corinthe te zijn. We kunnen veronderstellen, dat hij vanuit Corinthe Paulus bezocht heeft in Efese. Hij wordt immers verder niet als metgezel van Paulus genoemd. Zijn berichten over de situatie in Corinthe zullen Paulus ertoe gebracht hebben 1 Corinthiërs te schrijven. Ook andere bezoekers kunnen hem ingelicht hebben (zie 1 Corinthiërs 16: 17).

Aquila en Prisca blijken nog in Efese te zijn, sinds de tweede reis. Iets later zijn ze echter weer in Rome, vanwaar ze, zoals we eerder, in ons verhaal over Gallio, zagen, afkomstig waren (Romeinen 16: 3). Wat hen betreft, kunnen we hun Efesische periode dateren van 51 tot 55 of 56.

2 Corinthiërs

Sinds de eerste brief is er een en ander gebeurd. Paulus is van plan voor de derde maal naar Corinthe te komen (2 Corinthiërs 13: 1). Tot nu toe weten we maar van één bezoek, dat van de tweede reis (hoofdstuk 2). Paulus heeft dus op zijn tocht door Griekenland van de derde reis Corinthe al eens aangedaan en wil opnieuw komen. Er is nog een brief naar Corinthe gestuurd geweest. Deze is niet in de Bijbel terechtgekomen. Wat Paulus in 2 Corinthiërs 2: 4 schrijft, kan geen betrekking hebben op 1 Corinthiërs. Paulus heeft wel veel over misstanden te schrijven, maar maakt niet de indruk zó onder de indruk te zijn, dat er sprake is van tranen, zware druk en beklemheid van het hart.

Ook is Titus op en neer gereisd van Paulus naar Corinthe en weer terug (2 Corinthiërs 8: 16 vv. En 7: 6).

Een bevestiging, dat 2 Corinthiërs tijdens de derde reis is geschreven, vormt Paulus' zorg voor de financiële ondersteuning van de gemeente van Jeruzalem. Vergelijk 2 Corinthiërs 9 met Romeinen 15: 26 en Handelingen 19: 21. De overeenkomst tussen de gesignaleerde teksten spreekt voor zich. En de Romeinenbrief is, zoals iets verderop zal blijken, duidelijk tijdens de derde reis geschreven.

We kunnen veronderstellen, dat tijdens het in 2 Corinthiërs aangekondigde derde bezoek aan Corinthe de aanslag op Paulus plaatsvond (Handelingen 20: 3).

Romeinen

Paulus is voornemens om Rome te bezoeken na het geld, dat hij in Macedonië en

Griekenland had verzameld, in Jeruzalem te hebben afgedragen (Romeinen 15: 25-29). Dit voornemen komt overeen met zijn woorden over die ondersteuning in 2 Corinthiërs 9. Dit zagen we al. In Handelingen 19: 21 zien we, dat Paulus op de derde reis, in 55, aan het eind van zijn verblijf in Efese, het plan opvat om Macedonië en Griekenland te bezoeken en daarna over Jeruzalem naar Rome te reizen. De Romeinenbrief is dus tijdens het vervolg van de derde reis, het deel na zijn vertrek uit Efese, geschreven.

Uit de groeten in het laatste hoofdstuk kunnen we opmaken, dat Paulus in Corinthe was. Jason (Romeinen 16: 21 en Handelingen 17: 5) en Gaius (Romeinen 16: 23 en 1 Corinthiërs 1: 14) zijn personen die in Corinthe thuis waren. Hetzelfde geldt voor Erastus (Romeinen 16: 23), die we al ontmoetten in hoofdstuk 7.

Ook blijkt Paulus Febe uit Cenchreae, welke plaats dichtbij Corinthe ligt, aan de Romeinse christenen te kunnen aanbevelen (Romeinen 16: 1). Mogelijk heeft zij zelfs de brief naar Rome overgebracht: post was er nog niet toen.

Inmiddels zijn Aquila en Priscilla (vergelijk de bespreking van 1 Corinthiërs in dit hoofdstuk) in Rome aangekomen. We zijn een klein jaar later. Ze hebben in Rome al een gemeente aan huis (Romeinen 16: 3).

Paulus blijkt nogal wat Romeinse christenen te kennen. Rome was destijds ook een stad die veel toeloop had van volk uit alle landen.

We zagen bij de bespreking van de tweede Corinthiërsbrief, dat Paulus tijdens de rondreis door Griekenland twee maal Corinthe bezocht heeft. Omdat hij in de Romeinenbrief zijn komst naar Rome aankondigt, zullen we eerder aan het tweede bezoek moeten denken, ongeveer in de tijd van de aanslag (Handelingen 20: 3).

Vlak voor de adreis heeft hij van de metgezellen die later bij hem zijn (Handelingen 20: 4), Timotheüs en So(s)i)pater bij zich (Romeinen 16: 21). De genoemde Gaius (Romeinen 16: 23) woont te Corinthe en is dus mogelijk een ander van zijn naamgenoot in Handelingen 20: 4. Maar Gaius was een van de meest gebruikte Romeinse voornamen.

Lucius (Romeinen 16: 21) is niet Lucas. Die was immers in die tijd nog in Filippi (zie hoofdstuk 7, gedeelte "Metgezellen"). Bovendien noemt Paulus Lucius zijn stamgenoot. Lucas was echter geen Jood. In Colossenzen 4: 14 laat hij groeten overbrengen, maar hij wordt daar niet onder Paulus' medewerkers uit de besnedenen geteld (Colossenzen 4: 10-11).

Uit Romeinen 15: 19 blijkt, dat Paulus tijdens de derde reis ver in het Balkan-schiereiland is doorgedrongen, tot Illyrië toe.

Hoofdstuk 9 De vierde reis en de gevangenschappen

Handelingen 27 en 28

Datering

We hebben Paulus in hoofdstuk 7 verlaten, toen hij rond Pinksteren 56 in Jeruzalem aankwam. Hij geraakte daar in gevangenschap. Iets later is hij naar Caesarea overgebracht, waar hij twee jaar gevangen bleef.

Handelingen 24: 27 spreekt over een termijn van twee jaar. Het lijkt alsof deze woorden op Felix' gouverneurschap kunnen slaan, maar Handelingen 24: 10 laat zien, dat deze vele jaren gouverneur geweest is. Dan blijft de natuurlijkste oplossing over: Paulus zat twee jaar, van 56 tot 58, in Caesarea gevangen.

De reis per schip naar Rome vindt laat in de herfst plaats (Handelingen 27: 12). Op Malta wordt immers overwinterd, drie maanden lang (Handelingen 28: 11, vergelijk vers 2). We spreken dan over de winter van 58 naar 59.

Paulus' twee jaar huisarrest in Rome (Handelingen 28: 30) beginnen dus in het voorjaar van 59. Paulus zal vrijgelaten zijn in 61.

Samenvatting

56 gevangename in Jeruzalem

56-58 gevangenschap in Caesarea

58-59 overwintering op Malta

59-61 huisarrest in Rome

Metgezellen

Lucas is nog steeds bij Paulus. Hij schrijft in Handelingen nog altijd in de wij-vorm (vergelijk hoofdstuk 2 en 7). Dit betekent, dat hij twee jaar lang, tijdens de gevangenschap in Caesarea, de kans heeft gehad om in het Joodse land met mensen te spreken die Jezus van nabij gekend hebben (zie verder hoofdstuk 15).

Ook **Aristarchus** is op weg naar Rome bij Paulus (Handelingen 27: 2).

Vanaf Forum Appii wordt Paulus vergezeld door **Romeinse christenen** die hem tegemoetgekomen waren.

Uit de Filippenzenbrief, die tijdens het Romeinse huisarrest geschreven is (vergelijk het volgende hoofdstuk), blijkt, dat **Timotheüs** te Rome bij Paulus is (Filippenzen 1: 1) en dat Paulus **Epafroditus** bij zich heeft gehad, maar naar Filippi gestuurd heeft (Filippenzen 2: 25). Deze Epafroditus is waarschijnlijk dezelfde als Epafras (Colossenzen 1: 7; 4: 12, Filemon: 23).

Hoofdstuk 10 Filippenzen

Door Paulus' gevangenschap heeft het praetorium, en niet een kazerne in een provinciehoofdstad, het evangelie gehoord (Filippenzen 1: 13). Met praetorium zal de keizerlijke garde bedoeld zijn. In Filippenzen 4: 22 lezen we namelijk over christenen in het huis van de keizer. Het huis van de keizer was dus nabij!

Paulus zit gevangen en heeft zich moeten verdedigen (Filippenzen 1: 7), maar hij weet, dat hij vrijgelaten zal worden en Filippi weer zal kunnen bezoeken (Filippenzen 1: 25-26). Hij verwacht dat zelfs spoedig (Filippenzen 2: 24). Als hij zekerheid heeft over de afloop van zijn zaak, zal hij Timotheüs naar Filippi sturen (Filippenzen 2: 19 en 23).

Epafroditus was afgevaardigde van de gemeente van Filippi. Hij werd met de brief teruggestuurd (Filippenzen 2: 25-30).

Dit alles laat ons toe de Filippenzenbrief te situeren tijdens het huisarrest in Rome en wel tegen het eind, in het vroege voorjaar van 61. Epafroditus en Timotheüs verplaatsen zich. Dus scheepsverkeer is al weer mogelijk.

De tweede gevangenschap te Rome komt niet in aanmerking als periode waarin Filippenzen geschreven zou zijn. 2 Timotheüs is in die tijd geschreven (hoofdstuk 13) en laat zien, dat Paulus toen echt gevangen zat en wist, dat hij de dood nabij was (2: 9; 4: 6-8). In Filippenzen weet hij, dat hij vrij zal komen.

Voor het bezoek aan Filippi, dat Paulus spoedig verwacht te kunnen brengen, zie hoofdstuk 11, het gedeelte "Het feit van de reis".

Hoofdstuk 11 De vijfde reis, Spanje

Het feit van de reis

In Romeinen 15: 22-29 maakt Paulus melding van zijn voornemens. Hij wil eerst in Jeruzalem de ondersteuning waarvoor de christenen van Griekenland en Macedonië gezorgd hebben, afleveren aan de gemeente. Dan wil hij over Rome naar Spanje reizen.

Deze woorden zijn geïnspireerd door de Heilige Geest en we zullen dus moeten besluiten, dat Paulus inderdaad in Spanje is geweest.

Inmiddels blijkt wel, dat Gods tijdsbegrip anders is dan het onze. Uit Paulus' woorden zouden we zonder meer opmaken, dat hij schrijft over een reis die achter elkaar door en vlot tot stand zou komen. Wij weten echter, dat Paulus tijdens die "vlotte" reis twee jaar in Caesarea heeft gevangen gezeten, drie maanden op Malta heeft overwinterd en vervolgens in Rome nog twee jaar huisarrest heeft gehad. Voor de Heilige Geest is dit echter één doorlopende reis.

We zien een dergelijk geval in Filippenzen 2: 24. Paulus verwacht daar Filippi spoedig te kunnen bezoeken. We zullen de reis naar Spanje nog tussen zijn vrijlating en het bezoek aan Filippi moeten stellen.

Datering

Paulus zal na zijn vrijlating in de loop van 61 naar Spanje gereisd zijn. Hoe lang hij gebleven is, weten we niet. We kunnen vermoeden, dat hij ergens in Spanje toch wel geruime tijd is gebleven, zoals in Corinthe op de tweede of Efese op de derde reis. We komen dan waarschijnlijk tot het voorjaar van 63 voor zijn vertrek uit Spanje.

Metgezellen en brieven

Er zijn geen gegevens over metgezellen en geen brieven uit deze periode.

Oude getuigenissen over deze reis

Wie niet genoeg heeft aan de inspiratie van de Heilige Geest om eenreis naar Spanje aan te nemen, zij verwezen naar de Corinthiërsbrief van Clemens van Rome.

Deze Clemens was oudste van de gemeente van Rome op het eind van de eerste eeuw. Mogelijk vinden we hem genoemd in Filippenzen 4: 3. De katholieke pauslijst vermeldt hem tussen 96 en 98.

Hij schrijft in een passage over de voorbeelden die Petrus en Paulus als martelaren in Rome zijn geweest. Over Paulus lezen we

.... na een heraut geworden te zijn in het oosten en in het westen, ontving hij de edele roem van zijn geloof na de hele wereld gerechtigheid geleerd te hebben en tot het uiterste westen gekomen te zijn,

Clemens, Corinthiërs 5. 6-7

Het uiterste westen kan moeilijk iets anders betekenen dan Spanje. Clemens leefde te

Rome, waar men het best kon weten over deze Spanjereis. Deze tekst van Clemens, ongeveer 30 jaar na de reis geschreven, vormt een uitstekende parallel bij de gegevens uit de Romeinenbrief.

Verder is er het Muratorisch Fragment, dat een lijst van gezaghebbende bijbelboeken bevat. Men dateert het tussen 160 en 200. Dit deelt mee, dat Paulus *uit Rome* naar Spanje is gereisd. Deze mededeling komt overeen met ons vermoeden, dat hij geen andere reis gemaakt heeft na zijn vrijlating in 61.

Er bestaat een boekje dat beschrijft, waar Paulus in Spanje geweest zou zijn (A. Guitérrez Martín, *Albores del Cristianismo en España (Siglos del I al V)*, Levittown 1963) Dit is echter nergens op harde getuigenissen gebaseerd.

Hoofdstuk 12 Colossenzen, Filemon en Efesiërs

Colossenzen en Filemon

Een vergelijking tussen de brief aan de Colossenzen en de brief aan Filemon leert ons, dat Filemon in Colosse woonde en dat de slaaf Onesimus beide brieven vergezelt: Filemon: 11-12 en Colossenzen 4:9. De woorden in het vers uit de brief aan de Colossenzen laten zien, dat Onesimus als broeder voorgesteld moet worden en dus pas bekeerd is. Ook de brief aan Filemon dient als introductiebrief. Anders zou de gemeente bij Filemon aan huis niet als geadresseerde vermeld zijn (Filemon: 2). De brieven zijn dus gelijktijdig overgebracht.

Verdere overeenkomsten zijn:

- ° Archippus is van beide brieven geadresseerde (Colossenzen 4: 17 en Filemon: 2).
- ° De groetenden:

Epafras	Filemon: 23	Colossenzen 4: 12
Marcus	Filemon: 24	Colossenzen 4: 10
Aristarchus	Filemon: 24	Colossenzen 4: 10
Demas	Filemon: 24	Colossenzen 4: 14
Lucas	Filemon: 24	Colossenzen 4: 14

De brief aan de Colossenzen vermeldt nog Jezus Justus (4: 11). Hij komt niet voor in de brief aan Filemon. Waarschijnlijk was hij aan Filemon en de zijnen minder bekend.

- ° Paulus zit in beide brieven gevangen: Colossenzen 4: 10, 18, Filemon: 10, 22
- ° De redelijk uitvoerige passage over de verhouding tussen heer en slaaf (Colossenzen 3: 21 – 4: 1) kan naar aanleiding van de komst van Onesimus naar Paulus en zijn verhalen over toestanden in Colosse geschreven zijn.

Efesiërs en Colossenzen

De brief aan de Efesiërs geeft weinig gegevens, op grond waarvan de brief gedateerd zou kunnen worden. Er bestaan echter verregaande overeenkomsten in inhoud tussen beide brieven. Zelfs oppervlakkig doorlezen van beide brieven maakt dat al duidelijk.

Overbrenger van beide brieven is Tychicus (Efesiërs 6: 21 en Colossenzen 4: 7-8). In beide brieven staat, dat Tychicus zal vertellen over Paulus' omstandigheden.

Een verschil bestaat in de afwezigheid van Timotheüs als afzender van de Efesiërsbrief. Van de brief aan de Colossenzen is hij wel mede-auteur. Deze absentie bevreedt ons des te meer, als we bedenken, dat in ons verdere onderzoek zal blijken, dat Timotheüs in de tijd waarin de brief aan de Efesiërs geschreven is, bijzondere banden had met de gemeente van Efese. Onze conclusie is, dat Timotheüs niet meer bij Paulus was, toen de brief aan de Efesiërs geschreven werd.

In hoofdstuk 14 zal blijken, dat we het beste aannemen, dat Paulus eerst mét Timotheüs de brief aan de Colossenzen en de brief aan Filemon schreef. Tychicus is vervolgens met deze brieven en mogelijk ook de brief aan Laodicea (Colossenzen 4: 16) naar Laodicea en Colosse vertrokken. Daarna is hij weer bij Paulus teruggekeerd met berichten over de dwaalleer die zich in Asia ontwikkelde. Timotheüs was toe al vertrokken naar Efese. Paulus schreef vervolgens de brief aan de Efesiërs, eigenlijk een bewerking van de brief aan de Colossenzen. Daarmee stuurde Paulus Tychicus weer weg om deze brief in verscheidene gemeentes te laten lezen. Uiteindelijk geraakte Tychicus ermee in Efese. Dit

verklaart, waarom in sommige handschriften In Efesiërs 1: 1 de woorden *in Efese* staan en andere handschriften ze weglaten.

Datering van Colossenzen, Filemon en Efesiërs na het huisarrest in Rome

We vinden in onze brieven vier omstandigheden die alle tezamen niet passen in de vier ons uit Handelingen bekende reizen van Paulus:

- ° Lucas is bij Paulus (Colossenzen 4: 14, Filemon: 24)
- ° Epafras en Onesimus in Colosse weten, waar Paulus is
- ° Paulus verwacht binnenkort naar Colosse te komen en bij Filemon te verblijven (Filemon: 22)
- ° Paulus is in Colosse geweest (Colossenzen 2: 1).

Deze omstandigheden passen niet

- ° op de eerste reis.
 - Paulus is dan nog niet in Colosse geweest en heeft Lucas niet bij zich.
- ° op de tweede reis
 - Paulus kan eventueel Colosse bezocht hebben, maar hij heeft Lucas alleen bij zich van Troas tot Filippi. Hij kan op dat gedeelte van de reis niet schrijven, dat hij binnenkort naar Colosse zal komen.
- ° op de derde reis
 - Paulus kan onderweg naar Efese Colosse bezocht hebben (Handelingen 19: 1), maar pas aan het eind van de reis heeft hij Lucas weer bij zich. Dan gaat de reis vlot door naar Jeruzalem. Hij kan dan Filemon niet om een logeerbered gevraagd hebben.
- ° tijdens de gevangenschap in Jeruzalem en Caesarea
 - Hier kan Paulus moeilijk Filemon vragen om onderdak gereed te maken. Ook de reis van Onesimus naar het Joodse land is nogal lang.
- ° tijdens de reis naar Rome
 - Hier geldt hetzelfde als betreffende Jeruzalem en Caesarea.
- ° tijdens het huisarrest in Rome
 - Ook hier geldt hetzelfde als in Jeruzalem en Caesarea. Paulus zou bovendien eerst naar Spanje reizen en niet richting Klein-Azië.

Dit betekent, dat we de drie brieven waarover deze sectie handelt, op een zesde reis moeten plaatsen. Die reis naar de Griekse wereld zal na de reis naar Spanje hebben plaatsgevonden. Ook de omstandigheden van de beide brieven aan Timotheüs en die aan Titus dwingen ons aan te nemen, dat Paulus zulk een zesde reis heeft gemaakt. Zie hoofdstuk 13.

In hoofdstuk 14 wordt een reconstructie gemaakt van deze reis met behulp van de gegevens die de zes brieven ons leveren. In dat hoofdstuk zal ook blijken waar de brieven aan de Colossenzen, aan Filemon en aan de Efesiërs geschreven zijn.

Hoofdstuk 13 1 en 2 Timotheüs, Titus

1 Timotheüs na het huisarrest

1 Timotheüs bevat twee chronologische gegevens:

- ° Paulus ried bij zijn vertrek naar Macedonië Timotheüs aan om in Efese te blijven. Deze moest daar orde op zaken stellen (1 Timotheüs 1: 3).
- ° Paulus hoopt spoedig naar Timotheüs te komen.

Deze omstandigheden passen niet

- ° op de eerste reis
Dan is Timotheüs nog niet bij Paulus (Handelingen 16: 1-3)
- ° op de tweede reis
Timotheüs is **bij** Paulus, als deze uit Troas naar Macedonië vertrekt (Handelingen 17: 15; 18: 5).
- ° op de derde reis
Bij Paulus' vertrek naar Macedonië in Handelingen 19: 21-22 wordt Timotheüs **voorstuur** naar Macedonië. Na het verblijf in Griekenland en een hernieuwde tocht door Macedonië blijkt Timotheüs niet in Efese te zijn (Handelingen 20: 4-6, 1 Corinthiërs 4: 17, 2 Corinthiërs 1: 1).
- ° bij de overige activiteiten van Paulus tot en met de reis naar Spanje
Hij is toen niet in Macedonië geweest.

We moeten dus 1 Timotheüs tijdens Paulus' zesde reis dateren. Voor een eventuele zevende reis ontbreekt de tijd, zoals we zullen zien.

2 Timotheüs na het huisarrest

Paulus is in Rome (2 Timotheüs 1: 17). Hij draagt boeien als een misdadiger (2: 9). Paulus weet, dat hij binnen korte tijd zal sterven (4: 6-8).

Deze omstandigheden verschillen grondig van het huisarrest. De Filippenzenbrief maakt dat duidelijk. Zie hoofdstuk 9.

Paulus' dood kunnen we stellen in de winter van 64/65 of in de loop van 65. Zie hoofdstuk 16. Daarmee is 2 Timotheüs gedateerd in de herfst van 64: Timotheüs moet zorgen vóór de winter te komen (4: 21).

Verder is Demas niet meer bij Paulus omdat deze *de huidige wereld liefgekregen heeft* (2 Timotheüs 4: 10). Toen de brieven aan de Colossenzen en die aan Filemon werden geschreven, was Demas nog bij Paulus (Colossenzen 4: 14, Filemon: 24).

Timotheüs blijkt in Efese te verblijven (2 Timotheüs 4: 19; 1: 18, vgl. 4: 12). Deze omstandigheid kennen we alleen uit 1 Timotheüs 1: 3. Die brief hebben we zojuist tijdens de zesde reis gedateerd.

Paulus blijkt kort tevoren in Troas (2 Timotheüs 4: 13), Corinthe en Milete (4: 20) te zijn geweest. Ook deze omstandigheden passen niet voor het huisarrest van Handelingen 28.

Titus na het huisarrest

Paulus heeft Titus op Kreta achtergelaten (Titus 1: 5) en zegt te willen overwinteren in

Nicopolis (3: 12). Of we Nicopolis nu zoeken in West-Griekenland of bij Filippi, doet hier niet terzake. Paulus' enige bezoek dat we uit Handelingen kennen, dateert uit de vierde reis. Daarbij past de overwintering in Nicopolis niet, want hij werd gevankelijk naar Rome gevoerd.

We kiezen overigens niet voor het Nicopolis dat bij Filippi lag. Als Paulus in die omgeving had willen overwinteren, had hij eerder voor Filippi gekozen, waar hij het voornemen had een bezoek te brengen (Filippenzen 1: 25-26; 2: 24). Zo blijft het Nicopolis in West-Griekenland over.

Dus ook in het geval van de Titusbrief moeten we aan een datering tijdens de zesde reis denken.

Hoofdstuk 14 De zesde reis

Een oud getuigenis

In hoofdstuk 12 en 13 is de noodzaak gebleken om aan te nemen, dat Paulus nog een zesde reis heeft gemaakt. Kreta, Nicopolis, Troas, Corinthe en Milete zijn al genoemd als plaatsen die hij bezocht moet hebben. We moeten echter niet alleen op basis van een combinatie van bijbelse gegevens aan zulk een zesde reis denken.

Eusebius, de kerkhistoricus, schrijft over Paulus

Men vertelt, dat de apostel na zich verdedigd te hebben [ten tijde van de twee jaar huisarrest] zich weer zette tot de dienst van de verkondiging, maar, na voor de tweede keer in dezelfde stad gekomen te zijn gestorven is door het martelaarschap onder hem [Nero]. Tijdens dit martelaarschap stelde hij in boeien de tweede brief aan Timotheüs op,

Eusebius, *Kerkgeschiedenis* II 22. 2

Hiermee is ook uit een oud getuigenis bewezen, dat de gedachte aan een tweede Romeinse gevangenschap niet vreemd is.

Een bezoek aan Efese?

Paulus kondigt in 1 Timotheüs 3: 14 aan, dat hij naar Timotheüs gaat komen. Deze bevindt zich dan in Efese. Aan de andere kant kennen we het afscheid van de oudsten van Efese te Milete aan het eind van de derde reis. Daar deelt Paulus mee, dat zij elkaar niet meer zullen zien (Handelingen 20: 25 en 38). Past daarbij een nieuw bezoek aan Efese?

Allereerst moeten we vaststellen, dat Paulus niet schrijft, dat hij Timotheüs **in Efese** gaat bezoeken. Een ontmoeting elders is ook mogelijk.

Maar ook kunnen de oudsten van Efese van destijds inmiddels gestorven zijn. In zijn afscheid van destijds maakt Paulus melding van grimmige wolven die na zijn vertrek in de gemeente van Efese zouden binnendringen (Handelingen 20: 29). We zullen op basis van de gegevens die ter beschikking staan (de Timotheüsbrieven en de brief aan de Efesiërs), moeten aannemen, dat de oudsten van Efese er inderdaad niet meer waren. Dwaalleer vierde hoogtij. Timotheüs bevindt zich in Efese om de gemeente weer in het goede spoor te brengen en oudsten aan te stellen (1 Timotheüs 3: 1-13).

Al met al weten we dus niet, of Paulus nog in Efese is geweest.

Welke volgorde?

Onze enige bronnen met bijzonderheden over de zesde reis vormen de brieven aan de Efesiërs, Colossenzen, Filemon, Timotheüs en Titus. Met die bijzonderheden zullen we de zesde reis reconstrueren.

Omdat 2 Timotheüs over de naderende dood van Paulus spreekt (4: 6-8), zullen de gegevens uit die brief betrekking hebben op het laatste deel van de reis. De mantel die Paulus in Troas achterliet (4: 13), getuigt over het eind van de koude periode: de winter

was voorbij. Daarvóór kunnen we dan de overwintering in Nicopolis (Titus 3: 12) stellen. Daarmee komen we tot een reis over Kreta naar Griekenland en vervolgens over Filippi (inlossing van de belofte van Filippenzen 1: 25-26; 2: 24) naar Klein Azië. Daarna zal Paulus naar Rome zijn overgebracht, waar hij de marteldood stierf.

Reconstructie

1 Paulus bezoekt Kreta en laat daar Titus achter op de gemeentes tot zelfstandigheid te brengen: Titus 1: 5.

2 Paulus steekt over naar het vasteland van Griekenland en schrijft daar de brief aan Titus. Hij is voornemens om Artemas of Tychicus naar Kreta te sturen. Titus moet dan naar Paulus in Nicopolis komen: Titus 3: 12.

3 Paulus stuurt Artemas naar Kreta. Tychicus blijkt later nog bij hem te zijn: Titus 3: 12.

4 Paulus overwintert in Nicopolis in West-Griekenland: Titus 3: 12. Dit is de winter van 63 naar 64.

5 Titus komt naar Nicopolis: Titus 3: 12.

6 Timotheüs komt naar Nicopolis. Hij bevond zich vermoedelijk nog in Filippi: Filippenzen 2: 23.

7 Paulus stuurt Timotheüs naar Efese om daar regelend op te treden en oudsten en diakenen aan te stellen. Dit zal in deze tijd hebben plaatsgevonden, omdat Paulus daarna naar Macedonië vertrekt: 1 Timotheüs 1: 3.

8 Mogelijk is het uit Nicopolis, dat Titus naar Dalmatië vertrekt: 2 Timotheüs 4: 10.

9 Paulus reist af naar Macedonië: 1 Timotheüs 1: 3.

10 Paulus bezoekt Filippi om zijn belofte na te komen: Filippenzen 1: 24-25; 2: 24.

11 In deze omgeving krijgt Paulus berichten van of over Timotheüs over diens werk in Efese. Naar aanleiding daarvan schrijft hij de eerste brief aan Timotheüs met de aankondiging hem te bezoeken: 1 Timotheüs 3: 14.

12 Paulus bezoekt Troas. Bij Carpus laat hij zijn mantel en boeken liggen: 2 Timotheüs 4:13. De winter van 63/64 is definitief voorbij, want anders had hij de mantel nog nodig gehad.

13 Paulus reist naar de omgeving van Colosse. Daar liggen drie steden met christenen bij elkaar: Colosse, Laodicea en Hiërapolis. Deze laatste stad kennen toeristen goed als Pamukkale (1). Paulus raakt er gevangen. Het kan vermoed worden, dat hij te Hiërapolis gevangen zat. In Colossenzen 4: 13 worden Laodicea en Hiërapolis samen genoemd. Epafraas heeft veel moeite gedaan voor de christenen van die steden. Dat wist men in Colosse kennelijk niet. In Colossenzen 4: 15-16 vinden we wel groeten voor Laodicea, maar niet voor Hiërapolis. Op grond daarvan kunnen we aannemen, dat Paulus direct contact had met de christenen uit die stad en dus daar gevangen zat.

- 14 Voor of tijdens deze gevangenschap krijgt Paulus bezoek van Timotheüs uit Efese: Colossenzen 1: 1 en Filemon: 1.
- 15 Ook Epafra komt uit Colosse: Colossenzen 1: 8.
- 16 In Colosse wist men kennelijk, waar Paulus was, want de onbekeerde slaaf Onesimus vlucht uit Colosse naar Paulus. Onesimus bekeert zich: Filemon: 10.
- 17 Paulus schrijft naar aanleiding van berichten van Epafra zijn brief aan de Colossenzen en een brief aan de gemeente van Laodicea. Hij schrijft ook de brief aan Filemon om Onesimus aan Filemon terug te sturen (Filemon: 12) en hem te introduceren in de huisgemeente bij Filemon (vers 2). Deze brieven zijn mede van Timotheüs.
- 18 Paulus stuurt Tychicus en Onesimus met de brieven aan de Colossenzen en aan Filemon naar Colosse: Colossenzen 4: 7-9, Filemon: 12. Waar Epafra blijft, is niet duidelijk. Misschien bracht hij Paulus' brief aan Laodicea naar de geadresseerden. Mogelijk was het verstandig Epafra die er bekend was (Colossenzen 4: 13) en niet de daar onbekende Tychicus naar Laodicea te sturen.
- 19 Timotheüs vertrekt naar Efese: het afscheid onder tranen (?): 2 Timotheüs 1: 4. Maar vergelijk punt 23.
- 20 Tychicus komt terug met berichten over de uitbreiding van de dwaalleer in Asia. Paulus schrijft naar aanleiding daarvan de Efesiërsbrief en stuurt Tychicus met deze brief langs diverse gemeentes naar Efese: Efesiërs 1: 1; 6: 21. Vergelijk hoofdstuk 12.
- 21 Paulus wordt vrijgelaten.
- 22 Paulus reist naar Colosse. Hij verblijft bij Filemon: Filemon: 22.
- 23 Paulus reist misschien naar Efese. Vergelijk het tweede onderdeel van dit hoofdstuk. Indien Paulus hier geweest is, heeft het dienstbetoon van Onesiforus (2 Timotheüs 1: 16) hier plaatsgevonden. Ook was het afscheid onder tranen (1: 4) dan hier te plaatsen. Vergelijk punt 19.
- 24 Paulus reist naar Milete. Waarschijnlijk wordt hij hier weer gevangengenomen, maar mogelijk al in Efese: 2 Timotheüs 1: 15-16. Paulus zal weer gebruik gemaakt hebben van zijn Romeinse burgerrecht (vergelijk Handelingen 16: 37; 22: 25) en een beroep op de keizerlijke rechtbank hebben gedaan vergelijk Handelingen 25: 11-12.
- 25 Trofimius blijft ziek in Milete achter: 2 Timotheüs 4: 20.
- 26 Paulus wordt naar Corinthe getransporteerd. Erastus, die uit die stad stamde (zie hoofdstuk 7), blijft daar achter. Misschien is ook Titus van hier naar Dalmatië vertrokken (2 Timotheüs 4: 20), maar zie ook punt 8. Demas zal van hier naar Thessalonica vertrokken zijn: 2 Timotheüs 4: 10.
- 27 Paulus wordt naar Rome overgebracht.
- 28 In gevangenschap schrijft Paulus in Rome tegen de winter van 64 de tweede brief aan Timotheüs met het verzoek aan hem om met Marcus naar Rome te komen: 2 Timotheüs 4: 21; 4: 11-12. Marcus was bij het schrijven van de brieven aan de Colossenzen en aan

Filemon al in Klein Azië (Colossenzen 4: 10, Filemon: 24) en zal daar achtergebleven zijn.

29 In de enige maanden later geschreven eerste brief van Petrus doet Marcus uit Rome de groeten aan de kleinaziatische christenen (1 Petrus 5: 13). Het ontbreken van groeten van Paulus wijst erop, dat deze al omgebracht is. Zie over Paulus' dood hoofdstuk 16. Marcus is dus inderdaad in Rome aangekomen en waarom zou ook Timotheüs niet gearriveerd zijn?

1 Op de lauwe bronnen van Hiërapolis/Pamukkale wordt hoogstwaarschijnlijk een toespeling gemaakt in Jezus' brief aan de christenen van Laodicea in Openbaring 3: 16. Laodicea ligt niet ver van Hiërapolis.

Hoofdstuk 15 Het eind van Handelingen en Marcus' evangelie

Handelingen en het Evangelie van Lucas

In 1 Timotheüs 5: 18 citeert Paulus uit de Bijbel. Hij haalt de woorden *Gij zult een dorsende os niet muilbanden* aan uit Deuteronomium 25: 4. Zijn bijbelcitaat gaat verder met *De arbeider is zijn loon waard*.

Deze laatste tekst komt niet in het Oude Testament voor. Het is wel een woord van Jezus. In de geciteerde vorm lezen we het alleen in Lucas 10: 7. Dat Paulus het citaat inleidt als een aanhaling uit de Bijbel, wijst op twee belangrijke zaken:

- ° Voor Paulus zijn nieuwtestamentische geschriften ook *de Schrift*. Dit is voor iemand die Joods opgevoed is, een enorme stap. Normaal zou hij een zo groot ontzag voor het Oude Testament moeten hebben, dat andere geschriften niet op gelijk niveau komen te staan. Maar ook 2 Petrus 3: 16 stelt nieuwtestamentische geschriften, namelijk de brieven van Paulus, op één lijn met *de overige Schriften*. 2 Petrus dateert uit 65.
- ° Ten tijde van het schrijven van 1 Timotheüs was het Evangelie van Lucas al zo bekend geraakt, dat Paulus het als *de Schrift* kan citeren.

Dit betekent, dat het Evangelie van Lucas minstens enkele jaren vóór 1 Timotheüs moet geschreven zijn. Wij stelden (hoofdstuk 14) 1 Timotheüs vroeg in het jaar 64. Aan de andere kant kondigt Handelingen zich aan als een vervolg op het Evangelie van Lucas. Vergelijk Handelingen 1: 1-2 met Lucas 1: 1-4. We kunnen veronderstellen, dat Theophilus, nieuwsgierig geworden, naar meer informatie vroeg en dat er dus niet veel tijd verlopen is tussen het schrijven van het Evangelie van Lucas en Handelingen.

Het boek Handelingen eindigt met de vrijlating uit gevangenschap van Paulus: de periode van 2 jaar huisarrest wordt genoemd. Handelingen is dus in of na 61 geschreven. Het Evangelie van Lucas stellen we kort voor Handelingen.

Welnu, tussen 61, het jaar waarin Handelingen op zijn vroegst geschreven is, en begin 64, het jaar waarin 1 Timotheüs was geschreven, is juist voldoende tijd verlopen om het evangelie bekend te laten worden.

Lucas zal, zoals we al schreven, tijdens de tweejarige gevangenschap van Paulus in Caesarea de gelegenheid gehad hebben om in het Joodse land navraag te doen naar Jezus' leven en werken. De herhaalde opmerking *Maria bewaarde al deze woorden in haar hart* wijst er bijvoorbeeld op, dat Lucas met Maria zal gesproken hebben. Ook in Rome heeft Lucas kennis kunnen nemen van getuigenissen. We weten niet, of Petrus tussen 59 en 61 al in Rome was. Maar ook Rufus was lid van de gemeente in Rome. Betreffende hem kan men veronderstellen, dat hij de zoon was van Simon van Cyrene (Romeinen 16: 13 en Marcus 15: 21).

Marcus

In de geschiedwetenschap is het een goed gebruik niet te twijfelen aan mededelingen van geschiedschrijvers, tenzij we aanwijzingen hebben, dat zaken zich anders hebben

afgespeeld. Dit betekent, dat we het ontstaan van het Evangelie van Marcus in de laatste jaren van Petrus moeten stellen.

Papias, een leerling van Johannes, schrijft namelijk

En dit zei de oudste [Johannes] telkens. Marcus, die vertolker van Petrus is geworden, schreef nauwkeurig alles op wat hij zich herinnerde, echter niet op orde wat door de Heer ofwel gezegd ofwel gedaan was. Want hij had de Heer niet gehoord en Hem niet gevolgd, maar wel, zoals ik zei, Petrus. Deze gaf zijn onderwijs naar behoefte, maar niet alsof hij een samenvatting maakte van de uitspraken van de Heer. Dus maakte Marcus geen fout toen hij zo enige dingen opschreef, zoals hij zich herinnerde. Want hij was op één ding bedacht: niets weg te laten van wat hij gehoord had of iets valselijk daarin door te geven.

Eusebius, *Kerkgeschiedenis* III 39. 15

Eusebius gaf Papias' woorden door, maar hij schrijft zelf

Toen Petrus in Rome openlijk het woord had verkondigd en door de Geest het evangelie had gebracht, verzochten de aanwezigen - en het waren er veel - Marcus, omdat deze hem al lang had gevolgd en zich herinnerde wat er gezegd was, op te schrijven wat er gezegd was. Nadat hij dat gedaan had, gaf hij het evangelie aan wie het vroegen. Toen Petrus dit merkte, heeft hij dit niet met ijver verhinderd, maar (hem) ook niet aangespoord. Dit is het verhaal van Clemens.

Eusebius, *Kerkgeschiedenis* VI 14. 6-7

Bij Irenaeus lezen we

Na de dood van hen [Petrus en Paulus] heeft Marcus, de leerling en vertolker van Petrus, ook zelf wat door Petrus verkondigd was, ons schriftelijk overgeleverd.

Irenaeus, *Tegen de ketterijen* III 1. 2

Er is verschil tussen de mededelingen. Volgens Irenaeus was Petrus gestorven, volgens Clemens leefde Petrus, toen Marcus zijn verhaal opschreef. Papias maakt de indruk, dat Marcus alleen uit zijn geheugen werkte, maar Eusebius laat merken, dat dat ook kon bij het leven van Petrus.

Overigens verklaart de zorgvuldigheid van Marcus, waarover het slot van Papias' getuigenis gaat, waarom Marcus' evangelie zo kort is. Marcus schreef alleen op waar hij zeker van was dat Petrus het zo had verkondigd. Het Marcusevangelie behoeft dus niet het oudste evangelie te zijn, omdat het het kortste is!

Uit onze studie is gebleken, dat Marcus eind 64, op verzoek van Paulus naar Rome is gekomen (hoofdstuk 14). Marcus had een bijzondere band met Petrus, die hem zijn kind noemt (1 Petrus 5: 13). In 65 heeft Marcus zijn evangelie kunnen schrijven. Het vermelden van Rufus (Marcus 15: 21) krijgt bijzondere zin, als we bedenken, dat deze lid van de gemeente van Rome was (Romeinen 16: 13). Petrus zal niet nagelaten hebben zijn betoog levendig te maken door te vermelden, wat *Rufus die daar zit* gedaan had.

Hoofdstuk 16 De dood van Paulus

Uit een combinatie van gegevens uit het Nieuwe Testament en van getuigenissen daarbuiten weten we, dat Paulus, evenals trouwens Petrus, is omgebracht in de christenvervolging die door Nero ontstond na de brand van Rome in 64.

Het bekendste verslag daarover geeft Tacitus. Ik geef de vertaling van Ben Bijnsdorp met dank voor zijn toestemming (1). De historische en godsdienstige bijzonderheden uit de tekst worden niet verder verklaard. Het doel is hier een goede indruk op te doen over de brand van Rome en de christenvervolging.

38 Er volgde een ramp - het is onzeker of het door toeval kwam of te wijten was aan achterbaks gedrag van de keizer [want voor beide versies zijn bronnen aan te halen] - maar in ieder geval ernstiger en gruwelijker dan alles wat deze stad door het geweld van vuur overkomen is. De brand is ontstaan in dat deel van het circus dat grenst aan de heuvels Palatinus en Caelius, waar hij via de winkeltjes waarin het soort koopwaar lag waardoor vuur aangewakkerd wordt, meteen bij het ontbranden zowel hevig oplaaide als aangejaagd werd door de wind en het circus over de volle lengte in de as legde. Er stonden immers geen huizen in de weg, omgeven door versterkingen, of tempels door muren omringd of iets anders dat zijn voortrazen kon tegenhouden.

Met enorm geweld raasde de brand eerst over de lager gelegen stadsdelen, vervolgens klom het naar de hoger gelegen delen en daalde dan weer verwoestend af naar de lagere, waarbij hij elke bluspoging bij voorbaat kansloos maakte door de snelheid waarmee de ramp zich verspreidde en doordat de stad een makkelijke prooi was door de smalle straatjes die naar her en der kronkelden en de wijken die kris kras neergepoot waren, zoals dat in het vroegere Rome nu eenmaal het geval was. Hierbij kwam de paniek van angstige vrouwen, bejaarden of kinderen; en al wie voor zich zelf of anderen probeerde te zorgen, of ze nu invaliden meesleepten of op hen stonden te wachten, deels door hun traagheid, deels door hun haast: alles veroorzaakte oponthoud. En dikwijls werd men, terwijl men het oog gericht hield op wat er van achter dreigde, van opzij of van voren ingesloten, of, als men ontkomen was naar nabijgelegen plaatsen, trof men die in dezelfde staat aan omdat ook die door het vuur aangetast waren, zelfs wat men voor verafgelegen had gehouden. Uiteindelijk, niet wetend wat zij uit de weg moesten gaan en waarheen zij hun toevlucht moesten nemen, zorgden zij voor overvolle wegen en lieten zich op de velden op de grond vallen; sommigen die alles verloren hadden wat zij bezaten, tot zelfs wat proviand om de dag door te komen, anderen uit genegenheid voor de hunnen die zij toch niet hadden kunnen redden, zijn omgekomen hoewel een uitweg nog voorhanden was.

En niemand durfde pogingen tot blussen te ondernemen omdat overal dreigementen klonken van velen die bluswerkzaamheden tegenhielden en omdat anderen openlijk fakkels wierpen en schreeuwden dat zij op bevel handelden, hetzij om zodoende ongeremder te kunnen plunderen hetzij zij werkelijk op bevel handelden.

39 Nero, die in die tijd te Antium verbleef is pas naar Rome teruggekeerd toen het vuur zijn paleis bedreigde waarmee hij het Palatium en de parken van Maecenas verbonden had. Maar toch kon het vuur niet tot staan gebracht worden voordat het Palatium, het paleis en de hele omgeving in de as was gelegd. Maar als toevlucht voor het radeloze en gevluichte volk stelde hij het Marsveld open en de bouwwerken van Agrippa, ja zelfs zijn eigen tuinen, en hij liet noodbarakken

oprichten om de haveloze menigte in op te vangen en er zijn noodvoorraden aangevoerd uit Ostia en nabijgelegen stadjes en de korenprijs is tot drie sestertiën per gewicht verlaagd. Deze maatregelen, hoezeer ook gericht op populariteit, misten hun effect omdat het gerucht de ronde was gaan doen dat hij, juist ten tijde van de brand in de stad, zijn huistheater had beklommen en de ondergang van Troje bezongen, daarbij een nederlaag uit het verleden vergelijkend met de huidige ellende.

40 Pas op de zesde dag slaagde men er aan de voet van de Esquilinus in het vuur een halt toe te roepen door over een geweldige oppervlakte de gebouwen omver te halen om zodoende het voortrazend geweld open terrein en een als het ware lege hemel voor te houden. Maar de vrees was nog niet afgelegd door het volk en ook was hun hoop nog niet herleefd: opnieuw laaide het vuur op in een ruimer gebouwd gedeelte van de stad en des te minder was de slachting onder de mensen: heiligdommen van goden en zuilengaanderijen, bestemd voor genoegens stortten over een grotere oppervlakte in. Deze brand heeft meer schande opgeroepen omdat hij uitgebroken was op de Aemiliaanse bezittingen van Tigellinus en Nero de indruk maakte op de roem uit te zijn van een nieuwe stad te willen stichten en die zijn naam te willen geven. Immers Rome wordt verdeeld in veertien wijken, waarvan er vier onaangetast bleven en er drie met de grond gelijk gemaakt werden en in de zeven overige waren nog maar weinig resten van huizen over, beschadigd en half verbrand.

41 Een schatting te maken van het aantal huizen en appartementen en tempels dat verloren gegaan is, zou niet gemakkelijk zijn; maar de oudste gebouwen met godsdienstige functie, zoals de tempel die Servius Tullius aan de Maan had toegewijd, en het altaar met bijbehorend heiligdom dat de Arcadiër Euander had opgericht voor Hercules de Helper, en de tempel van Juppiter Stator, gewijd door Romulus en het paleis van Numa en het heiligdom van Vesta, inclusief de penaten van het Romeinse volk, zijn in de as gelegd. Voorts schatten, vergaard in zoveel overwinningen en pronkstukken van Griekse kunst, vervolgens de oude, onbedorven getuigenissen van geestesgrootheid, zodat de ouderen zich nog veel kunnen herinneren wat men niet kon herstellen ondanks de zo grote pracht van de herrijzende stad.

Sommigen tekenden hierbij aan dat deze brand op 19 juli begonnen was, op welke datum ook de Seneonen de stad in brand staken na haar ingenomen te hebben. Anderen zijn in hun fanatisme zo ver gegaan dat zij een even groot aantal jaren, maanden en dagen tussen de twee branden telden.

42 Overigens heeft Nero de ruïnes van het vaderland gebruikt om een paleis te laten bouwen waarin niet zozeer de juwelen en het goud verbazing wekten, omdat die al gewoon geworden waren en door spilzucht algemeen verbreid. Nee, eerder het bouwland en de vijvers en de bossen enerzijds als reservaten en anderzijds de open terreinen en vergezichten. Ontwerpers en uitvoerders waren Severus en Celer die het talent en de durf hadden om ook dat wat de natuur onmogelijk gemaakt had door techniek te tarten en de middelen van de keizer kwistig te gebruiken. Want zij hadden in het vooruitzicht gesteld om een bevaarbaar kanaal te laten graven vanaf het Avernusmeer via de zompige kust of door de tussengelegen bergen. Want voor het aanvoeren van water is er niets anders aan vocht dan de Pontijnse moerassen: de verdere bodem is steil en dor en, als ze al doorgegraven kon worden, was dit een ondraaglijk en uitzichtloos karwei. Nero echter deed, tuk als hij was op ongelooflijke daden, zijn uiterste best om de passen, gelegen nabij het Avernusmeer, uit te laten graven; en er zijn nog sporen zichtbaar van zijn vergeefse verwachting.

43 Overigens werd dat gedeelte van de stad dat voor huizenbouw overschoot niet,

zoals na de brandstichting door de Galliërs, zonder beleid en dicht opeen ingericht maar met afgeperkte wijkkavels en royale wegbreedtes en met beperking van de hoogte van de gebouwen en open arealen en toevoeging van zuilengangen om de voorkant van de huurblokken af te schermen. Nero heeft beloofd dat hij die zuilengangen met eigen geld zou laten bouwen en de grond schoon zou opleveren aan de eigenaars. Hij voegde er nog een premie aan toe in verhouding tot ieders stand en familiekapitaal en hij heeft een periode vastgesteld binnen welke de huizen of flats opgeleverd moesten worden, om die te verkrijgen. Hij wees de moerassen van Ostia aan als stortplaats voor puin en decreeteerde dat de schepen die koren de Tiber stroomopwaarts hadden vervoerd, met een lading puin weer stroomafwaarts moesten varen, en dat de gebouwen zelf gedeeltelijk versterkt moesten worden zonder balkwerk maar met Gabijnse of Albaanse steen omdat die natuursteen vuurbestendig is; voorts, omdat het water door de brutaliteit van privé-bewoners afgetapt werd, stelde hij toezichters aan om er op toe te zien dat het rijkelijker en op meer tapplaatsen voor het publiek toegankelijk zou toestromen; verder moest iedereen brandbestrijdingsmiddelen in zijn voorhof bij de hand hebben en het werd verboden om huismuren te delen: elk huis moest met eigen muren omgeven worden. Die voorzieningen, geaccepteerd met het oog op het nut ervan, hebben ook schoonheid toegevoegd aan de nieuwe stad. Toch geloofden sommigen dat die vroegere vormgeving meer tot de gezondheid had bijgedragen omdat de smalle wegen en de hoge gebouwen niet zo doortrokken werden door de zonnehitte: maar nu lagen die open en weidse en door geen greintje schaduw beschermde straten te zinderen in een al te felle hitte.

44 En deze maatregelen werden al getroffen op grond van rationele overwegingen. Verder zijn er zoenoffers gebracht aan de goden en zijn de Sibyllijnse boeken geraadpleegd en op grond hiervan zijn er smeekbeden gericht tot Vulcanus en Ceres en Proserpina, en de gunst van Iuno werd afgesmeekt door de huismoeders, eerst in het Kapitol, daarna aan de kust van de dichtstbijgelegen zee, met het water waaruit de tempel en het beeld van de godin besprenkeld is; en de pas gehuwde vrouwen vierden sellisternia en nachtwaken.

Maar noch door menselijke middelen, noch door schenkingen van de keizer of verzoeningdiensten voor de goden kon de schande weggenomen worden dat men geloofde dat de brand op bevel was aangestoken. Derhalve heeft Nero, om dit gerucht radicaal uit de weg te ruimen schuldigen verzonnen en met de meest geraffineerde straffen laten boeten; dat waren degenen die, gehaat om hun schanddaden, het volk 'Christenen' noemde. De man aan wie deze naam ontleend is, Christus, was onder de regering van Tiberius door de landvoogd Pontius Pilatus ter dood gebracht en, hoewel dit verwerpelijke bijgeloof voor het moment onderdrukt was stak het toch weer de kop op, niet alleen in Judea, de bakermat van dit kwaad, maar ook in de stad, waarheen nu eenmaal van alle kanten alle afschuwelijks of schaamteloosheid bijeenkomt en in ere gehouden wordt. Zodoende zijn eerst degenen die er voor uit kwamen gevangen genomen, vervolgens op hun aanwijzingen een zeer grote menigte die in staat van beschuldiging gesteld werd, niet zozeer aan het aanstichten van de brand als wel aan haat jegens de mensheid. En men bespote hen bij hun dood door ze, bekleed met de huiden van wilde dieren, om te laten komen, verscheurd door honden of aan het kruis genageld ofwel moesten ze, voor de vuurdood bestemd, bij het vallen van de avond dienen tot verlichting bij nacht. Nero had zijn eigen tuinen voor dit schouwspel aangeboden en bood circusspelen aan terwijl hij zich in de uitdossing van een wagenmenner mengde onder het volk of werkelijk op een wagen plaats nam. Als gevolg hiervan kwam er medelijden op voor hen die dan wel schuldig waren en de meest ongehoorde straffen verdiend hadden maar die, zo vond men,

niet aan het belang van de staat geofferd werden maar aan de wreedheid van één man.

Tacitus, *Annalen* XV 38-44

Soms schrijft men, dat de vervolging door Nero tot Rome beperkt was. Uit onderstaande tekst over die vervolging kan men, weliswaar niet met volle zekerheid, toch een andere indruk krijgen.

Met deze aanvang is men begonnen tegen de christenen tekeer te gaan. Daarna is de godsdienst zelfs verboden door wetten te geven en openlijk door edicten voor te stellen, dat het ongeoorloofd was christen te zijn. Toen zijn Paulus en Petrus ter dood veroordeeld, ...

Sulpicius Severus, *Kroniek* II 29

Het moeilijke punt is *Daarna*. Bedoelt Sulpicius Severus, dat **Nero** iets later zulke wetten of decreten gaf? Of doet hij middenin het betoog een vooruitblik? Dan zou hij Nero als het begin afschilderen, waarna het nog erger zou worden. In ieder geval is Paulus onder Nero gevangengenomen in Klein Azië, waaruit op te maken zou zijn, dat ook onder Nero de vervolging verder reikte dan Rome alleen.

Terug naar Paulus. Uit het Nieuwe Testament weten we alleen, dat Paulus weet, dat hij binnenkort zal sterven (2 Timotheüs 4: 6-8).

Buiten het Nieuwe Testament kennen we vele getuigenissen uit de eerste eeuwen over Paulus' dood. De belangrijkste voor de chronologie en voor de wijze van terechtstelling citeren we hier.

Clemens van Rome, aan het eind van de eerste eeuw, schrijft

Laten we als voorbeeld de goede apostelen voor onze ogen nemen: Petrus, die wegens onverdiende naijver niet één, niet twee, maar verscheidene moeiten doorstond en zo, na getuige te zijn geworden, naar de verdiende plaats van eer is gegaan. Om naijver en twist heeft Paulus een kampprijs van uithouden getoond. Zeven keer droeg hij boeien, hij is verbannen, gestenigd, is boodschapper geworden zowel in het Oosten als in het Westen en heeft de echte roem van zijn geloof verkregen, na de hele wereld gerechtigheid geleerd te hebben, is hij vervolgens uit de wereld vertrokken en is opgenomen in de heilige plaats, terwijl hij een zeer groot voorbeeld van volhouden is geworden.

Clemens, *Corinthiërs* 5. 3-7

Dionysius van Corinthe schrijft over Petrus en Paulus

.... na evenzo tegelijk Italië onderwezen te hebben ondergingen ze het martelaarschap in dezelfde tijd.

Dionysius van Corinthe geciteerd door Eusebius, *Kerkgeschiedenis* II 25. 8

Tertullianus schrijft rond 200 over de christenen van Rome

Hoe gelukkig is die gemeente, voor welke de apostelen de hele leer samen met hun bloed hebben uitgestort, waar Petrus hetzelfde ondervond als het lijden van de Heer, waar Paulus gekroond werd met Johannes' dood, waar de apostel Johannes

...

Tertullianus, *Bezwaarschrift wegens prioriteit tegen de kettters* 36. 3

Tertullianus bedoelt, dat Petrus evenals Jezus gekruisigd is en dat Paulus evenals Johannes onthoofd is.

Tenslotte schrijft Eusebius zelf over de vervolging onder Nero

Immers men heeft uitgezocht, dat Paulus in Rome zelf onthoofd is en Petrus eveneens onder hem aan het hout is gehangen. De inscriptie "Van Petrus en Paulus" die nog steeds op hun begraafplaats prijkt, maakt dit onderzoek geloofwaardig en niet minder ook een kerkelijke schrijver, Gaius genaamd, die in de tijd van Zephyrinus, de bisschop van de Romeinen, leefde. Hij zegt toen hij met Proclus, een leider van de opinie onder de Frygiërs, schriftelijk discussieerde, precies hetzelfde over de plaatsen waar de heilige tenten van de genoemde apostelen zijn neergelegd: "Ik kan de overwinningstekens van de apostelen laten zien. Want als je naar het Vaticaan wilt gaan of naar de weg naar Ostia, zul je de overwinningstekens vinden van hen die de gemeente oprichtten."

Eusebius, *Kerkgeschiedenis* II 25. 5-7

Zephyrinus komt in de pauslijst van de katholieke kerk voor tussen 199 en 217. Met de opinie onder de Frygiërs bedoelt Eusebius de Montanisten. Met tenten bedoelt hij in navolging van 2 Corinthiërs 5: 1 lichamen. Omdat het martelaarschap een overwinning oplevert (Openbaring 12: 11), zijn de grafmonumenten van martelaren overwinningstekens.

Onze conclusie is, dat Petrus en Paulus tijdens de christenvervolging die volgde op de brand van Rome in 64 omgebracht zijn. We hebben geen aanwijzing, dat Paulus na 65 omgekomen is.

Tychicus zal volgens 2 Timotheüs 4: 12 voor de winter van 64-65 in Efese zijn aangekomen, waarna Timotheüs en Marcus naar Paulus in Rome konden komen. Zie hoofdstuk 14. Petrus is vermoedelijk later gedood dan Paulus. In 1 Petrus ontbreken groeten van Paulus aan de hem bekende christenen van Klein Azië. Ook zou het ondersteunen van die christenen eerder een taak van Paulus dan van Petrus geweest zijn. Beide feiten wijzen erop, dat Paulus gestorven was, toen Petrus zijn brief schreef.

1 <http://benbijnsdorp.info/tacitus.html>

Hoofdstuk 17 Authenticiteit van Paulus' brieven

Het werk is ten einde gebracht.

Er is veel geïnterpreteerd vanuit de brieven van Paulus en vanuit het boek Handelingen. Dit te doen kostte zeer veel tijd en veel precisie.

De brieven van Paulus blijken goed te passen binnen de gebeurtenissen van het boek Handelingen en binnen een zesde reis waarover de christenen van na de Bijbel inderdaad geschreven hebben. Die zesde reis is goed te reconstrueren vanuit de brieven.

Mijn conclusie is, dat een eventuele vervalsers van Paulus' brieven die grote moeite niet zou gedaan hebben om lange passages met groeten van metgezellen of plaatselijke figuren te kunnen schrijven, passages die niet essentieel waren voor wat hij valselijk wilde overbrengen.

Paulus' brieven in het Nieuwe Testament zijn dus echt.

Hoofdstuk 18 Chronologisch overzicht

44	Tweede bezoek van Paulus aan Jeruzalem. Dood van Herodes.
46 ?	Eerste reis
47 of 48 ?	Bezoek van Petrus aan Antiochië
47 of 48	GALATEN
47 of 48	Vergadering in Jeruzalem
49	Begin van de tweede reis
49-51	Verblijf in Corinthe 1 en 2 THESSALONICENZEN
51	Incident bij Gallio Eind tweede reis
52	Begin derde reis
52-55	Verblijf te Efese
begin 55	1 CORINTHIËRS Vertrek uit Efese naar Macedonië en Griekenland
55	Bezoek aan Corinthe 2 CORINTHIËRS
56	Nieuw bezoek aan Corinthe. Aanslag. ROMEINEN Terugreis naar Jeruzalem. Gevangename.
56-58	Gevangenschap te Caesarea
herfst 58	Begin vierde reis.
winter 58/59	Verblijf op Malta
59-61	Huisarrest in Rome
61	FILIPPENZEN
61-62 of 63	Vijfde reis: Spanje
63	Zesde reis. Kreta en Griekenland. TITUS
winter 63/64	Verblijf te Nicopolis
64	Filippi 1 TIMOTHEÛS Klein-Azië Gevangenschap te Hiërapolis COLOSSENZEN, FILEMON, EFESIËRS Overbrenging naar Rome 2 TIMOTHEÛS
65 daarna	Onthoofd 1 PETRUS